

**مبانی فقهی جنگ تحمیلی (به عنوان جرم سازمان یافته بغی)
و راهکارهای مقابله با آن از دیدگاه امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه)
تیمور طاهرلو^۱، طیبه عارف‌نیا^۲، فریبا پهلوانی^۳**

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۰

چکیده:

جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه جمهوری اسلامی ایران از شهریور ۱۳۵۹ تا مرداد ۱۳۶۷ ه. ش به طول انجامید. امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) با استناد به آیه ۹ سوره حجرات، تجاوز رژیم بعث عراق را تحت عنوان جرم بغی معرفی می‌کند؛ خداوند در این آیه شریفه می‌فرماید «اگر دودسته از مؤمنان با یکدیگر به جنگ برخاستند، بین آنان اصلاح برقرار کنید، پس اگر یک دسته بر دیگری تجاوز نمود، با گروه تجاوزگر بجنگید تا به امر خدا بازگردد، پس اگر بازگشت، بین آن دو به عدل اصلاح برقرار کنید و عدالت گستر باشید که خداوند عدالت‌گستران را دوست دارد» در فقه اسلامی نسبت به باغیان ابتدا با مذاکره و ارشاد، به راه‌های مسالمت‌آمیز دعوت می‌شوند و در صورت عدم تأثیر به جنگ با باغیان پرداخته می‌شود ولی در اینکه دارای تشکیلات و رهبر باشند یا نباشند در برخورد با زخمی‌ها و فراریان و اسرای باغیان حکم متفاوتی صادر می‌شود. راهکارها و رهنمودهای امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) در مقابله با این جرم موارد گوناگون می‌باشد. من جمله دعوت کشورهای اسلامی به دفع تجاوز باغیان طبق آیه شریفه ۹ حجرات، علاوه بر فرماندهی کل قوا، جلوگیری از انحلال ارتش و تشکیل سپاه پاسداران و بسیج مستضعفین و تشکیل شورای عالی دفاع قبل از جنگ، تأسیس جهاد سازندگی، حکم تشکیل نیروهای سه‌گانه سپاه و تأسیس شورای عالی پشتیبانی جنگ و بالاخره پیام‌های سرنوشت‌سازی که در عملیات مختلف جنگ می‌داد و در ایجاد روحیه مثبت فرماندهان و رزمندگان و حتی پیشرفت و پیروزی در جنگ تأثیر مهمی داشت.

واژگان اصلی: جرم بغی، جنگ تحمیلی، جرم سازمان‌یافته، امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه)، رهنمودها و راهکارهای مقابله.

۱. دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی و اندیشه امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام خمینی شهر ری، تهران، ایران
۲. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام خمینی شهر ری، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
t.arefnid@iausr.ac
۳. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام خمینی شهر ری، تهران، ایران

مقدمه

امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) مکرراً در سخنرانی‌هایش به آیه بغی اشاره نموده و از تجاوز رژیم بعث عراق به کشور جمهوری اسلامی ایران با عنوان بغی یاد می‌کند (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۳: ۳۴۱) و کشورهای اسلامی را با استناد به آیه شریفه ۹ سوره حجرات برای مقابله و دفع تجاوز باغیان فرامی‌خواند؛ امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) فرمودند طبق آیه شریفه اگر یک طایفه‌ای بغی کردند و طغیان کردند و به طایفه‌ای دیگر از مسلمین چه [ظلم] کردند، همه باید با او جنگ کنند تا او برگردد به حکم خدا. وقتی برگشت آن وقت بنشینند اصلاح کنند. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۶: ۱۶۹) جرم بغی در فقه اسلامی در کتاب جهاد آمده است و باغی که جمع آن بغاه است به آن گروه مسلمانی اطلاق می‌شود که علیه رهبر عادل اسلامی و نظام الهی و جماعت مسلمین قیام کنند (ذاکری، ۱۳۶۲: ۵۲) این جرم در روایات متعدد نیز به آن اشاره شده است من جمله روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) آمده است که حفص بن غیاث آن را نقل می‌کند (عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۷۳ و ۷۴) و (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۳۲ و ۳۳) در این روایت نحوه برخورد با گروهی از باغیان که پس از جنگ دارای تشکیلات و عقبه و رهبر باشند یا نباشند فرق می‌کند (نجفی، ۱۴۰۴ ق: ۳۲۸) در فقه اسلامی برای مقابله با باغیان قبل و بعد از شورش تدابیری اخذ شده هست که مذاهب اسلامی تقریباً احکام مشابهی نسبت به این جرم صادر کرده‌اند. این جرم علاوه بر سازمان‌یافته بودن (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۴)، (غلامی، ۱۳۹۳: ۱۶۶) جزو جرائم علیه امنیت و آسایش عمومی نیز محسوب می‌شوند (میرمحمد صادقی، ۱۳۹۹: ۵۰) احمد سکوتره در زمان جنگ تحمیلی بین جمهوری اسلامی ایران و رژیم بعث عراق به آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) که آن زمان رئیس‌جمهور بود گفته بود اگر بعد از انقلاب به شما حمله نظامی نمی‌شد من تعجب می‌کردم بنابراین تعجبی ندارد که به شما حمله کرده‌اند و نیز تصریح کرد حمله عراق علیه شما سازمان‌یافته، از پیش طراحی شده و کار بین‌المللی است نه کار کشور عراق. (شیرعلی نیا، ۱۳۹۲: ۳۳۴) جرم سازمان‌یافته تعریف صریح و مشخصی ندارد و باتوجه به ویژگی‌هایی که دارد برخی از آن‌ها جز ویژگی‌های ذاتی و الزامی محسوب شده و عبارتند از فعالیت مجرمانه و گروهی بودن و استمرار زمانی و انگیزه مادی و سیاسی فلذا برای اینکه جرمی سازمان‌یافته باشد باید این ویژگی‌های را داشته باشد، ولی برخی جزء ویژگی‌های اختیاری هستند که برای سازمان‌یافته بودن جرم ضروری نیستند (سلیمی، ۱۳۹۱: ۶۶) در واقع جرم سازمان‌یافته عبارت از فعالیت‌های غیرقانونی و هماهنگ گروهی منسجم از اشخاص است که با

تبانی باهم و برای تحصیل منافع مادی و قدرت به ارتکاب مستمر مجرمانه شدید می‌پردازند و برای رسیدن به هدف از هر نوع ابزار مجرمانه نیز استفاده می‌کنند. (شمس ناتری، ۱۳۸۰: ۱۳) امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) با این جرم طبق آموزه‌های قرآنی و روایی برخورد نموده به طوری که برای دفع تجاوز، طبق آیه شریفه ۹ حجرات کشورهای اسلامی را برای دفع تجاوز باغیان فراخوانده هرچند از یاری و مساعدت آن‌ها ناامید شده ولی با نیروهای مردمی و رزمندگان کشورش توانست دست متجاوزان را کوتاه کند در این تحقیق ابتدا به مبانی و ماهیت فقهی جرم بغی و حکم آن در مذاهب اسلامی پرداخته می‌شود و علاوه بر بررسی حکم آن قبل و بعد شورش و اثبات سازمان یافته بودن آن، راهکارها و رهنمودهایی که امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) در طول این جنگ اتخاذ نمودند نیز بررسی می‌شود که باعث دفع تجاوز متجاوزان گردید.

۱ ماهیت فقهی و سازمان یافته بودن جرم بغی

بغی در لغت به معنای تجاوز از حد و ظلم و استعلا و طلب کردن چیزی است و در عرف متشرعه عبارت هست از خروج بر امام عادل. (نجفی، ۱۴۰۴: ق: ۳۲۲) معنی (طلب توأم با تجاوز) از راغب و ابن اثیر و بیضاوی نقل شده است (قرشی، ۱۴۱۲، جلد ۱: ۲۰۷) حتی در آیات قرآن کریم که واژه بغی و مشتقات آن در حدود ۹۵ مورد و در ۳ معنا استعمال گردیده است، قدر جامع این معانی، طلب و درخواست همراه تجاوز است. (احمدوند، ۱۳۸۷: ۱۶۹) مستند حکم بغی در قرآن کریم آیه شریفه ۹ سوره مبارکه حجرات است. خداوند در این آیه می‌فرماید: «و اگر دو دسته از مؤمنان با یکدیگر به جنگ برخاستند، بین آنان اصلاح برقرار کنید، پس اگر یک دسته بر دیگری تجاوز نمود، با گروه تجاوزگر بجنگید تا به امر خدا بازگردد، پس اگر بازگشت، بین آن دو به عدل اصلاح برقرار کنید و عدالت گستر باشید که خداوند عدالت گستران را دوست دارد.» در مورد شأن نزول آیه، نظرهای متعددی وجود دارد که اغلب به اختلافات جزئی میان افرادی از مسلمانان اشاره کرده‌اند که احیاناً به جنگ و درگیری‌های قومی و محلی منجر شده است (سیوطی، ۲۰۰۱، جلد ۷: ۴۸۶)، ولی امام صادق (علیه‌السلام) در پاسخ ابوبصیر که مفهوم واقعی آیه را خواسته بود اشاره به جنگ جعل کرده که بر امیرالمؤمنین واجب شد با آن‌ها بجنگد و پس از پیروزی همان رفتاری که رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) با مردم مکه کرد، با اهل جمل کرد (جمعی از محققان در پژوهشگاه تحقیقات اسلامی، ۱۴۲۹: ۱۸۳). حال فرقی نمی‌کند این بغی از جانب طایفه‌ای بر طایفه دیگر یا دولتی بر دولت دیگر، یا طایفه‌ای بر امام عادل، یا از جانب حاکم ظالم و سربازانش بر امت

و ملت خود باشد. فقها تعریف‌های مختلفی از بغی ارائه داده‌اند که می‌توان گفت قدر مشترک همه تعاریف، شورش مسلحانه علیه امام است (محقق حلی، ۱۴۰۸: ۳۰۷ و عوده، ۱۴۱۳: ۶۷۴). در روایات وارده در کتب روایی شیعه و اهل سنت نیز کلمه بغی در معنای جرم سیاسی بکار رفته است: در وسائل الشیعه، کافی، من لا یحضره الفقیه و غیره ابواب متعدد درباره بغات مطرح گردیده که در تمامی آن‌ها از کلمه بغی همین معنی قصد شده است (شوشتری، ۱۴۱۳: ۶۲). کسی که در جنگ با اهل بغی کشته شود احکام شهید جاری است بنابراین بدون آنکه غسل داده یا کفن شود پس از اقامه نماز بر او با لباسش دفن شود (هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۶، جلد ۲: ۵۱) (بهجت، ۱۴۲۶ ق، جلد ۲: ۴۳۷).

در روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) که پرسیده شد وظیفه دو طایفه از مؤمنان که یکی باغی و دیگری صالح و عادل است، وقتی که گروه عادل بر اهل بغی غلبه کرد و آن‌ها مجبور به فرار شدند چیست؟ امام فرمود: گروه صالح زمانی حق دارند فراری‌های آنان را تعقیب کنند و اسیرانشان را بکشند و مجروحانشان را به قتل برسانند که کسی از اهل بغی باقی نمانده باشد و دارای تشکیلاتی نباشند تا به سوی آن‌ها برگشته و دوباره اقدام به شورش کنند (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۳۲ و ۳۳) در این روایت نحوه برخورد با گروهی از باغیان که پس از جنگ دارای تشکیلات و عقبه و رهبر باشند یا نباشند فرق می‌کند (نجفی، ۱۴۰۴ ق: ۳۲۸) در مذهب تشیع قبل از درگیری با باغیان اگر امکان اعمال راه‌های مسالمت‌آمیز در میان باشد راهکارهای سیاسی و فرهنگی و حتی اقتصادی ارائه می‌شود زیرا در آیه ۹ سوره حجرات اول تأکید بر صلح هست (زنجانی، ۱۴۲۱ ق: ۳۴۲) در جنگ نهروان این شیوه بسیار مؤثر بوده و امام علی علیه‌السلام به ارشاد نهروانیان پرداخت تا اینکه از بسیاری رفع شبهه شد و از لشکر ۱۲ هزار نفری ۸ هزار نفر از ایشان پشیمان گشته و توبه کردند و برگشتند (مطهری، ۱۳۸۶: ۳۷) ولی اگر راه‌های مسالمت‌آمیز مؤثر نبود کار به مقابله نظامی کشیده می‌شود اهل نهروان و جمل دارای عقبه و تشکیلات نبودند در این صورت اسرا و زخمی‌هایشان کشته نمی‌شوند، ولی اهل شام و اصحاب صفین که به سرکردگی معاویه مقابل امام علی (علیه‌السلام) صف‌آرایی کرده بودند دارای سازماندهی و تشکیلات پشت جبهه و به اصطلاح نظامی، دارای عقبه بودند (احمدوند، ۱۳۷۸: ۲۰۸) در این صورت فراری‌ها و زخمی‌ها و اسرایشان را می‌توان کشت. در اهل تسنن شافعی و مالک و احمد حنبل در مهدورالدم بودن باغیان، شروع به جنگ با حکومت را شرط دانسته‌اند اما از نظر ابوحنیفه از زمانی که باغیان اجتماع کرده و از پذیرش حکومت

خودداری کنند، مهدورالدم هستند؛ هرچند شروع به جنگ نکرده باشند. (جمعی از مؤلفان، بی تا: ۱۸۶) و بالاخره اسرای باغیان طبق اهل تشیع اگر رزمنده باشد؛ یعنی جوان چابکی که توان جنگ دارد زندانی اش می کنند و نباید او را بکشند و از او توبه و بیعت طرف اهل عدل گرفته می شود که در صورت پذیرفتن آزاد می شود ولی اگر به گروه تشکیلاتی باغیان رو آوردند در این حالت آزاد گذاشته نمی شوند (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ ق: ۲۷۱). اهل تسنن نیز معتقدند اسرا در صورتی که تجمعی نداشته باشند که به آن پناه ببرند کشته نمی شوند، ولی کتک دردناکی می خورند و حبس می شوند تا از پندار خود دست بردارند و توبه کنند (ابن قدامه، بی تا: ۱۱۴).

برای سازمان یافته بودن جرم بغی باید بررسی شود که این جرم عناصر الزامی جرم سازمان یافته را دارد یا نه؟ عمل مجرمانه بغی در کتب فقهی باب جهاد آمده است هرچند برخی مانند محقق حلی در شرایع الاسلام بغی و ارتداد را از مصادیق اعمال مستلزم حد آورده اند. (محقق داماد یزدی، ۱۴۰۶ ق، جلد ۴: ۷۵) و ثانیاً اکثر فقها با استناد به واژه طائفه در آیه ۹ سوره حجرات و نیز واژه فئه باغیه^۱ در مورد باغیان شامی، گروهی بودن را شرط تحقق جرم بغی دانسته اند. ثالثاً ادامه فعالیت مستمر مجرمانه گروه، از دیگر عناصر الزامی جرم سازمان نیافته است که در صورتی که باغیان دارای عقبه و تشکیلاتی که امکان برگشتن و شورش مجدد را داشته باشند در این صورت استمرار و تداوم زمانی فعالیت مجرمانه وجود دارد و بالاخره تحصیل منافع مادی یا سیاسی که در جرم بغی هدف براندازی حکومت اسلامی و رسیدن به قدرت سیاسی می باشد، مشهود هست؛ بنابراین اوصاف می توان گفت جرم بغی، سازمان یافته است.

۱-۲ جنگ تحمیلی به عنوان جرم بغی و رهنمودهای امام خمینی (رحمت الله علیه)

جنگ تحمیلی به عنوان جرم بغی محسوب می شود زیرا امام خمینی (رحمت الله علیه) مکرراً در سخنرانی هایش به آیه بغی اشاره نموده و از رژیم بعث عراق به عنوان باغیان یاد می کند من جمله در سخنرانی که در جمع سفرای کشورهای اسلامی در سال ۱۴۰۰ ه ق مصادف با ۱۳۵۹ ه ش روز عید قربان صورت گرفت (امام خمینی ۱۳۸۵، ج ۱۳: ۲۴۱) و در همین سال در جمع گروهی از حجاج پاکستانی (امام خمینی ۱۳۸۵، ج ۱۳) و یا در سال ۱۳۶۱ در بیاناتی که در دیدار با دبیر کل،

۱. فئه باغیه، گروهی هست که بر امام مفترض الطاعه خروج می کند برای این گروه می توان خوارج نهروان و ناکسان جمل را نیز مثال زد که از اطاعت امام علی ع سرباز زدند و مقابل ایشان صف آرایی کردند

مسئولان و اعضای دفاتر حزب جمهوری اسلامی در سراسر کشور و اعضای انجمن اسلامی کارکنان بانک‌های داشت (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۶: ۱۶۹) تجاوز رژیم بعث عراق را با استناد به آیه شریفه ۹ سوره حجرات تحت عنوان بغی معرفی می‌کند و مکرراً کشورهای اسلامی را به مقابله و دفع تجاوز باغیان فرامی‌خواند در بیاناتی که خطاب به حبیب شطی دبیر کل کنفرانس کشورهای اسلامی داشت به این امر تأکید می‌کنند (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۶). طبق آیه شریفه ۹ حجرات که اگر یک طایفه‌ای بغی کردند و طغیان کردند و به طایفه‌ای دیگر از مسلمین چه [ظلم] کردند، همه باید با او جنگ کنند تا او برگردد به حکم خدا. وقتی برگشت آن وقت بنشینند اصلاح کنند (امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه)، ۱۳۸۵، ج ۱۶) ولی از سوی کشورهای اسلامی مساعدت نمی‌شود و با امت شهیدپرور جمهوری اسلامی ایران به‌تنهایی در طول ۸ سال علاوه بر کوتاه کردن دست باغیان و متجاوزان در برابر قدرت‌های بزرگ دنیا که به کمک باغیان شتافته بودند نیز ایستاد که در ادامه تحقیق رهنمودهایی و راهکارهایی که در برابر باغیان اتخاذ نموده، پرداخته می‌شود

۲-۱- باغیان در سال ۵۹ و رهنمودهای امام

حوادث مهم مربوط به باغیان و رهنمودهای امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) در این سال را می‌توان این موارد را برشمرد:

۱. تجاوز باغیان در ۲۹ شهریور ۱۳۵۹ به کشور جمهوری اسلامی ایران تجاوز کرد
۲. پیام امام در هفته اول جنگ
۳. انجام عملیات نصر در برابر باغیان
۴. بررسی علل عدم مداخله و سازش و صلح از سوی امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) با وجود شرایط سخت همان‌طور که در حکم بغی قبل از شورش بررسی شد قبل از درگیری اگر خطر به‌گونه‌ای باشد که ارائه راه‌حل‌های مسالمت‌آمیز وجود داشته باشد این کار انجام می‌شود در قرارداد الجزایر این راه‌حل‌ها انجام شده بود ولی صدام بیک باره جلوی تلویزیون‌های عراقی قرارداد الجزایر را پاره کرد و با ۱۹۲ جنگنده فرودگاه‌های ایران را بمباران کردند و در حمله سراسری صدام مصاحبه مطبوعاتی‌اش را نیمه‌تمام رها کرد تا ۳ روز دیگر در اهواز تمام کند (شیرعلی نیا، ۱۳۹۳: ۳۴۰) که با این اقدام دیگر فرصتی برای راه‌حل‌های مسالمت‌آمیز نمی‌ماند. حکم جرم بغی بعد از شورش مشخص است که اقدام به مقابله و دفع متجاوز می‌شود.

در هفته اول مهر ۱۳۵۹ پس از ناکامی باغیان در رسیدن به اهداف شومشان، مجبور شدند پیشنهاد آتش بس بدهند و امام نپذیرفت و فرمود تا در خاکمان هستید از آتش بس خبری نیست از رهنمودهای دیگر امام خمینی ره این بود ضمن حفظ آرامش و عدم ترس با پیام اینکه فرمود دزدی آمده و سنگی انداخته دست و پایتان را گم نکنید؛ تصمیم به ایستادگی و ادامه جنگ کردند و فرمودند حالا که استقلال پیدا کرده ایم بیست سال هم این جنگ طول بکشد ما ایستاده ایم (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۱۳: ۳۱۴ و ۳۱۵).

در چهارمین ماه از جنگ بعد از ناکامی رزمندگان ایرانی در عملیات نصر در تهران نمایندگان سازمان کنفرانس اسلامی در حال رایزنی با مسئولان جمهوری اسلامی برای پایان دادن به جنگ بودند ولی امام بارها گفته بود تا وقتی دشمن در خاک ایران هست مذاکره معنا ندارد (شیرعلی نیا، ۱۳۹۳: ۳۱۰) حتی بعد از عملیات نصر تا عملیات بعدی یعنی تأمن‌الائمه در طول یک سال حوادث بسیار تلخی روی داد که جمهوری اسلامی تحت فشار قرار گرفت ولی امام باز آتش بس را نپذیرفت؛ مثلاً در ۱۴ اسفند ۱۳۵۹ حادثه دانشگاه تهران و زدو خورد شدید مخالفان و موافقان رئیس جمهور بنی صدر به صورت زنده در رسانه پخش شد و امام قوه قضائیه را مأمور پیگیری مقصر حادثه کرد (موسوی اردبیلی، ۱۳۸۴: ۲۱۵) و در اردیبهشت ۱۳۶۰ مجاهدین خلق به طرفداری رئیس جمهور بنی صدر با نظام به مقابله برخاستند و در تیر ۱۳۶۰ مجاهدین خلق به ترور روی آوردند و با بمب‌گذاری در مسجد ابوذر و دفتر حزب جمهوری و ساختمان ریاست جمهوری آیت الله خامنه‌ای را مجروح و آیت الله بهشتی رئیس قوه قضائیه و ۷۲ نفر را شهید و نیز رئیس جمهور رجائی و نخست وزیر باهنر نیز شهید شدند؛ که به عقیده بسیاری از کارشناسان و سیاستمداران تلخی‌هایی که در یک سال رخ داد بی شک انقلاب باید فرومی پاشید و یا حداقل آتش بس انجام می گرفت ولی رویکرد امام بر ادامه جنگ و طبق کتاب و سنت الهی بر دفع تجاوز و تعقیب و مجازات متجاوز بود.

اگر بخواهیم علل عدم پذیرش آتش بس را بررسی بکنیم علاوه بر راهبردهای نظامی مبنی بر اینکه هنوز عراق در خاک ایران بوده می توان تصمیم بر مبنای کتاب و سنت الهی نیز اشاره کرد چنانچه در تذکره الفقهها آمده است به طوری که جنگ با بغاء مانند جهاد با مشرکین است و به مقتضای آیه ۹ سوره حجرات تا دست از شورش برنداشته و به حکم خدا راضی نشده و به اطاعت امام بازنگشته اند، تحت تعقیب نظامی قرار می گیرند و نیز درخواست آتش بس و مدافعت از

شورشیان پذیرفته نمی‌شود (زنجانی، ۱۴۲۱، جلد ۳: ۳۳۸) آیت‌الله خویی در منهاج الصالحین^۱ آورده جهاد با اهل بغی به دستور امام (علیه‌السلام) تا هنگام کشته شدن آنان یا افائه و بازگشت به‌حق، واجب است (جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی، ۱۴۲۶ ق، جلد ۱: ۵۸۵).

۲-۱-۲ باغیان در سال ۶۰ و رهنمودهای امام

آنچه مربوط به باغیان و رهنمودهای مهم امام در این سال می‌شود عبارتند از:

۱. ایجاد پیروزی‌ها در برابر باغیان به دلیل نقش عمده تصمیم امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) بر عدم پذیرش صلح.

۲. عملیات ثامن‌الائمه و عملیات طریق‌القدس، بالاخره تصمیم امام بر ادامه جنگ با باغیان نتیجه داد به‌طوری‌که در سال ۱۳۶۰ بعد از تحمل مصائب و تلخی‌های یک‌ساله پیروزی‌ها یکی‌یکی نصیب ایرانی‌ها شد و کام امام و ملت ایران را شاد کرد رزمندگان ایران در ۵ مهر در ۱۳۶۰ عملیات ثامن‌الائمه حصر آبادان را که در ماه‌های ابتدایی جنگ در محاصره دشمن بود را شکستند تأکید امام بر عملیات تهاجمی از دلایل اجرای این عملیات بود زیرا امام در ۱۴ آبان سال ۱۳۵۹ فرموده بود باید این حصر شکسته شود... حالت تهاجمی بگیرید (صحیفه امام، جلد ۱۳: ۳۳۳) در عملیات مهم بعدی در ۸ آذر ۱۳۶۰ با همکاری سپاه و ارتش عملیات طریق‌القدس شروع شد و در پایان عملیات شهر بستان و منطقه چزابه آزاد شد.

۲-۱-۳ باغیان در سال ۶۱ و رهنمودهای امام

از حوادث مهم مربوط به باغیان و رهنمودهای مهم امام در این سال می‌توان این موارد را نام برد:

۱. عملیات فتح‌المبین و بیت‌المقدس و رمضان و مسلم و محرم و والفجر مقدماتی در برابر باغیان.

۲. پیام تأثیرگذار امام (رحمت‌الله‌علیه) در عملیات بیت‌المقدس.

۳. موضع قدرت ایران و درصدد برآمدن بر تغییر رژیم عراق و حل مشکلات منطقه.

۴. علل عدم پذیرش پیشنهاد دوباره صلح و آتش‌بس.

رزمندگان در نوروز ۱۳۶۱ عملیات فتح‌المبین را در برابر باغیان آغاز کردند و به پیروزی بزرگی دست یافتند و به فاصله یک ماه از عملیات فتح‌المبین در ۱۱ اردیبهشت‌ماه عملیات بیت‌المقدس آغاز شد هرچند نبرد سخت و نابرابر بود رزمندگان توانستند شهر هویزه و مناطق

۱. منهاج الصالحین ۳۸۹/۱

شمال خرمشهر را از چنگال باغیان آزاد کنند ولی از ۲۰ اردیبهشت تا ۱ خرداد هر چه برای آزادی خرمشهر حمله کردند نتیجه نگرفتند و به امام گفتند آزادی خرمشهر غیرممکن شده است و باید در عملیات بعدی به فکر آزادی خرمشهر باشیم که پیام امام تأثیر بسزایی در پیروزی رزمندگان ایرانی در برابر باغیان داشت چنانچه امام فرمودند «تا توکلتنان چقدر باشد» (بهزاد، ۱۳۹۲: ۲۴۸) و این حرف امام در بازگشت فرماندهان و رزمندگان به جنگ مؤثر واقع شد و در آخرین طرحی که توسط فرمانده سپاه و نیروی زمینی ارتش که هم‌زمان هم به ذهنشان رسید با این طرح رزمندگان در اول خرداد به خط دفاعی عراق حمله و در ۲ خرداد خرمشهر را محاصره و درحالی که نیروهای ایرانی ۷ هزار نفر بودند و در داخل شهر نیروهای عراقی ۱۵ هزار نفر بودند رزمندگان ایرانی مردد بودند که حمله بکنند یا نه که ناگهان دیده شد ۱۵ هزار نیروی عراقی صف بسته‌اند تا اسیر شوند و بالاخره اسیر گشتند و ظهر سوم خرداد خرمشهر آزاد گشت و در ۴ و ۵ خرداد عراقی‌ها خواستند مقاومت ایرانی‌ها بشکنند که موفق نشدند (شیرعلی نیا، ۱۳۹۳: ۳۳۴).

با این پیروزی‌ها که همراه با جشن هم همراه شد باعث شد امام به حکومت‌های هم‌جوار و منطقه نصیحت هم بکنند درحالی‌که آنان را هر چه قدر به احکام قرآن من جمله آیه بغی فراخوانده بود امام را مأیوس کرده بودند و در پیامی نصیحت گونه فرمودند «ملت ما با فتح خرمشهر از موضع قدرت سخن می‌گوید ... و به شما اطمینان می‌دهم اگر از اطاعت بی‌چون و چرای آمریکا و بستگان آن دست بردارید و به ما به حکم اسلام و قرآن رفتار کنید جز خیر و پشتیبانی نخواهید دید... و من نصیحت برادرانه به شما می‌کنم که کاری نکنید که قرآن کریم برای برخورد با شما تکلیف نماید و ما به حکم خدا با شما رفتار کنیم» (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۱۶: ۲۵۸). حتی ایرانی‌ها بعد از فتح خرمشهر چنان به قدرت رسیدند که از حل مشکلات منطقه من جمله اعزام نیرو به سوریه و لبنان که اسرائیل به آن حمله کرد می‌گفتند تا جایی که یکی از شرایط پذیرش صلح این شد که عراقی‌ها راهی از کشورشان برای مبارزه ایران با اسرائیل باز کنند و رئیس‌جمهور در نامه رسمی به دبیر کل سازمان ملل (خاویر پرز) این مسئله را اعلام کرد. هرچند امام در پیامی به نکته‌ای اشاره کرد که کمتر به آن توجه شد فرمودند «هوشیار باشید که پیروزی‌ها هرچند عظیم و حیرت‌انگیز است شما را از یاد خداوند که نصر و فتح در دست اوست غافل نکند و غرور و فتح شما را به خود جلب نکند که این آفتی بزرگ و دامی خطرناک است که با وسوسه شیطان به سراغ آدم می‌آید و برای اولاد آدم تباهی می‌آورد» (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۱۶: ۲۵۸).

پس از آزادسازی خرمشهر به نظر می‌رسید باتوجه به دفع تجاوز باغیان شرایط برای صلح آماده بشود و در ۲۲ خرداد ۱۳۶۰ در جمع فرماندهان ارتش امام خمینی ره فرمود که یکی از شرایط آتش‌بس ما این هست که از متجاوزان از خاک ما بیرون بروند و مسئله دوم معرفی متجاوز و مجرم و جبران خسارت‌های مادی و معنوی و سیاسی و نیز آزادی اسرا (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۱۶: ۳۱۶ تا ۳۵۵) و صدام نیز در ۳۰ خرداد در نطقی طولانی درباره شرایط جنگ گفته و اینکه به نیروهایش دستور داده عقب‌نشینی کنند. ولی صدام از مناطق متجاوز عقب‌نشینی نکرد؛ در واقع هرچند عراقی‌ها از برخی مناطق اشغالی عقب نشستند اما ارتفاعات مسلط مرزی و بعضی شهرها مانند نفت شهر را ترک نکردند این اقدام عقب‌نشینی عراقی‌ها به‌عنوان تاکتیک جنگی محسوب می‌شد تا آتش‌بس و به اعتقاد افرایم کارش عراق در مرزهای بین‌المللی اقدام به موضع‌گیری و پدافند ثابت نمود و برای از بین بردن تهدید ایران ایجاد یک خط دفاعی هراس‌انگیز و پر ابهت در امتداد مرزها نمود (کارش، بی‌تا: ۸۸ - ۱۰۴۱) و در واقع صدام بی‌اعتنا نسبت به تمام شرایط ایران و در ۶ جولای قطع‌نامه ۵۱۴ سازمان ملل را یک‌طرفه پذیرفت با این اوصاف ایرانی‌ها نمی‌توانستند به هیچ‌کس اعتماد کنند حتی به سازمان ملل و شورای امنیت که بعد از ۲ سال به‌شدت سعی‌اش بر این بود جنگ خاتمه یابد فلذا ایرانی‌ها برای تنبیه متجاوز جنگ را ادامه دادند (شیرعلی نیا، ۱۳۹۴: ۳۴۴) علاوه بر دلایل نظامی آن‌گونه که در مجازات فقهی بغی بررسی شد نبرد با رژیم بعث و متجاوز عراق به‌گونه‌ای نبوده که مانند باغیان اهل نهروان و باغیان اهل جمل دارای تشکیلاتی و رهبر و عقبه نباشند بلکه همانند اهل صفین بوده یعنی اهل شام و اصحاب صفین که به سرکردگی معاویه مقابل امام علی علیه‌السلام صف‌آرایی کرده بودند دارای سازماندهی و تشکیلات پشت جبهه و به‌اصطلاح نظامی، دارای عقبه بودند (احمدوند، ۱۳۷۸: ۲۰۸) که امکان شورش مجدد را داشتند پس تصمیم امام ره بر عدم پذیرش صلح و آتش‌بس از سوی رژیم طاغی و باغی عراق مبنای کاملاً روایی داشته است بنابراین پس از فتح خرمشهر ایران تصمیم به ادامه جنگ گرفت و برای تنبیه متجاوز مجبور شد وارد خاک عراق شود؛ ولی امام خواهان تجاوز به ملت و شهرهای عراق نبود بلکه می‌خواست مردم را از سلطه نامشروع حزب بعث نجات دهد بدین ترتیب در پیامی به ملت عراق فرمودند «... برادران مجاهد شما در دفاع از میهن خود و دفع حملات دشمن اسلام مجبور شدند به خاک عراق بیایند تا به خواست خداوند متعال ملت ستمدیده عراق را از شر حزبی که در طول سلطه غیر مشروعش بر کشور اسلامی که ضربه‌هایی به این ملت شریف وارد کرده که قابل‌شمارش نیست، نجات بدهد» (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۱۶: ۳۷۵).

همزمان با این پیام در ۲۴ تیر ۱۳۶۱ عملیات رمضان در برابر باغیان آغاز شد و رزمنده‌ها از ۳ جهت به شرق بصره حمله کرد ولی ایرانی‌ها از مرحله دوم تا پنجم عملیات شکست خوردند (سیاف زاده، ۱۳۸۷) و حزب بعث تبلیغات گسترده کردند و خود را درحالی که متجاوز بود خواست در حال دفاع و صلح طلب معرفی بکنند ولی امام در سخنان خود به جنایات صدام در ۲ سال گذشته اشاره کرده و سعی در خشتی کردن تبلیغات داشت (امام خمینی، ۱۳۸۵ جلد ۱۶: ۳۸۷ - ۳۹) و برای دلداری رزمندگان گفت عدم موفقیت شما در این عملیات به معنای شکست نیست بلکه به معنای عدم الفتح است که این پیام برای رزمندگان روحیه بخش بود. صدام همچنان در تمنای آتش بس بود و تهدید کرد اگر ایران آتش بس را نپذیرند شهرهای ایران و جزیره نفتی خارک را به آتش می کشد که امام در پاسخ گفتند... تو اگر می توانستی جزیره خارک و مراکز اسلامی ما را بمباران کنی، این کار را می کردی ولی نمی توانی (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۱۶: ۴۳۵ - ۴۳۶).

در پاییز ۱۳۶۱ عملیات محدودتر مسلم و محرم در برابر باغیان طراحی شد و با پیروزی نسبی در این عملیات روحیه رزمندگان که در عملیات رمضان شکست خورده بود، بازگشت ولی در زمستان ۶۱ در ۱۸ بهمن عملیات والفجر مقدماتی به فرماندهی سپاه آغاز شد و با شکست سنگینی مواجه شد (اردستانی، ۱۳۷۹: ۵۲)

۲-۱-۴ باغیان در سال ۶۲ و رهنمودهای امام

از حوادث مهم این سال در رابطه با باغیان و رهنمودهای امام به این موارد می توان اشاره کرد:

۱. عملیات والفجر مقدماتی و خیبر در برابر باغیان
  ۲. کمک قدرت‌های بزرگ دنیا به باغیان و جنگ شهرها و مواضع امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه)
- سپس در فروردین ۶۲ عملیات والفجر یک این بار با فرماندهی ارتش انجام شد و بازم با شکست سنگین همراه شد (اردستانی، ۱۳۷۹: ۵۲) امام معتقد بود ما اسیر چنگال گرگ‌هایی هستیم (آمریکا، شوروی، فرانسه و سایر قدرت‌ها) که با تمام وجود به فکر نگه داشتن صدام هستند و به او کمک می کنند (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۱۸: ۱۳۱) زیرا حضور دو ابرقدرت و حمایت آن‌ها از عراق شرایط را پیچیده تر کرد روس‌ها به شدت در تدارک نظامی ارتش صدام بودند و آمریکا کمک اطلاعاتی و مشاوره نظامی به عراق می کرد هاوارد تیچر از مقامات نظامی پتاگون می گوید پس از سقوط خرمشهر رابطه ما فقط یک تبادل اطلاعات معمولی نبود. ما به عراق هرچه را که لازم داشت تا از ایران شکست نخورد، دادیم. ما تمام آسیب پذیری‌های خطوط دفاعی شان را تشخیص دادیم و مطلعشان

کردیم. می‌دانستیم اگر این کار را نمی‌کردیم، ارتش ایران تا بغداد پیش می‌رفت و تصور استقرار یک حکومت شیعی در جنوب عراق ما را تا سرحد مرگ شکنجه می‌داد. ما با پیش نهادهای استراتژیک صدام و خطوط دفاعی آب کش شده‌اش را نجات دادیم (ماکس پری، ۱۳۸۷: ۷۱۲).

صدام تصمیم به بمباران شهرهای ایران گرفت و در قبال آن دوشنبه ۱۷ بهمن ۱۳۶۲ در جلساتی از امام مجوزی برای مقابله به‌مثل در جنگ شهرها خواسته شد که در اول مخالف بودند ولی بعد مقابله با مثل را پذیرفت به شرط آنکه با مهلت ۲۴ ساعت برای خروج مردم از شهرها باشد (رفسنجانی، بی تا: ۴۸۳) در ۳ اسفند عملیات خیبر باهدف قطع جاده بصره-بغداد آغاز شد ولی چندان موفقیت‌آمیز نبود هرچند جزایر نفتی مجنون در هورالهوریزه دست ایرانی‌ها افتاد ولی عراقی‌ها نیز در محور طلائیه موفق شدند و در آستانه بازپس‌گیری جزایر مجنون بودند ولی پیام بسیار مؤثر امام مبنی بر حفظ جزایر مجنون با تحمل طاقت فرسا و مقاومت بی‌نظیر رزمندگان همراه شد و جزایر حفظ و فرماندهان پیام امام را برای حفظ جزایر مجنون را مؤثرترین عامل حفظ جزایر دانستند (اردستانی، ۱۳۷۹: ۹۰ - ۹۳).

۲-۱-۵ باغیان در سال ۶۳ و رهنمودهای امام

از حوادث مهم این سال عملیات بدر و شکست در برابر باغیان و زدودن یاس و ناامیدی از چهره رزمندگان ایرانی توسط پیام امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) بود.

در ۱۹ اسفند ۱۳۶۳ عملیات بدر در بخشی از منطقه عملیاتی خیبر آغاز شد ولی عملیات موفق آمیز نبود و ایرانی‌ها در شرایط سختی قرار گرفتند طوری که فرماندهان به خط مقدم نبرد رفتند و شرایط به قدری سخت شد که ایرانی‌ها در آستانه ۲۰ هزار اسیر دادن بودند و رزمندگان فرماندهان تا جزایر مجنون عقب‌نشینی کردند ولی عراقی‌ها با بمب‌های شیمیایی بدرقه‌شان کردند پیام آرام‌بخش امام بار دیگر نجات‌بخش بود و روحیه به جبهه‌ها برگشت «چون گزارش دادند بعضی‌ها ناراحت هستند باید بگویم هیچ جای نگرانی نیست ما که از ائمه بالاتر نیستیم آن‌ها هم بعضی مواقع در ظاهر موفق نبودند عمده مشیت خداست که هر چه او بخواهد همان خوب است... محکم باشید از هم‌اکنون به فکر عملیات بعد باشید و مطمئن باشید که پیروزید امروز هم پیروزید اگر کار برای خدا باشد که شکست ندارد» (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۲۱: ۶۰۹ - ۶۱۰).

۲-۱-۶ باغیان در سال ۶۴ و ۶۵ رهنمودهای امام

در این سال حوادث مهم مربوط می شود به:

۱. تشکیل مجمع عقلا در داخل کشور برای آتش بس و مخالفت امام
  ۲. عملیات والفجر ۸ و کربلای ۱ و ۳ و ۴ و ۵ در برابر باغیان
  ۳. سفر مک فارلین به ایران و پیشنهاد مساعدت نظامی به ایران و مخالفت امام خمینی (رحمت الله علیه)
  ۴. عدم پذیرش پیشنهاد آتش بس سازمان ملل متحد از سوی امام خمینی (رحمت الله علیه)
- قوی ترین مخالفان ادامه جنگ برخی سیاسی های مجلس بودند که مجمع عقلا را تشکیل دادند که به ریاست حسن روحانی نماینده مجلس بود، تشکیل شده بود ولی امام مخالف بود و فرمود «هر کس این جلسات را تشکیل داده است بگویند این جلسات را منحل بکنید و تعطیل بشود» امام علی رغم اینکه در جزئیات جنگ وارد نمی شد ولی برای هدایت و کنترل بعضی از مسائل حیاتی و ارزشمند مثل مدیریت خود جنگ مخصوصاً در بعد اهداف استراتژیک وقتی بحث صلح می شد، امام بلافاصله عکس العمل نشان می داد (رضایی، ۱۳۹۰: ۶۹-۷۰).

امام نه تنها حاضر به پیشنهاد صلح از سوی خودی ها نشد بلکه در اقدامی بسیار راهبردی و ابتکاری و تأثیرگذار در پیشرفت و پیروزی جنگ، دستور داد نیروهای سه گانه سپاه زمینی، دریایی و هوایی تشکیل شود پیگیری و باور امام بر این مسئله و ایجاد وحدت بین سپاه و ارتش تأثیر فراوانی در پیشرفت جنگ داشت تاجایی که باعث پیروزی در عملیات بعدی شد و در عملیات بعدی من جمله عملیات بزرگ والفجر ۸ که در بیست اسفند آغاز شد رزمندگان ایرانی در یک جنگ سخت و ابتکاری و پس از ۸۷ روز جنگ توانستند فاو را فتح کنند و ارتباط عراق با آب های آزاد جهان قطع شد و امام در جشن فتح فاو در فروردین ۱۳۶۵ آن را سال استقامت نامید تا پایان مقتدرانه جنگ حاصل شود امام نشان داد خوب معادلات جهانی را می شناسد در سخنرانی هایش گفته بود کسانی که می توانند به جبهه برون بایستی به جبهه بروند و هیچ کس هم نمی تواند مانع این کار بشود (رضایی، ۱۳۶۵).

پس از فتح فاو، دخالت های مستقیم و غیرمستقیم آمریکا در جنگ بیشتر شد؛ در سال ۶۴ جریان آزادی گروگان ها در لبنان آمریکا با ایرانی ها ارتباط گرفتند و در مقابل همکاری های ایران از تجهیزات که ایران در جنگ به آن ها نیاز داشت در اختیار ایرانیان گذاشتند و بعد در خرداد ۶۵ سفر مک فارلین به ایران و خواستار ارتباط با ایران شدند که امام اجازه ملاقات مسئولان با او را نداد؛

گویا عراقی که در آستانه شکست بود، مقامات کاخ سفید می‌خواست از جنگی که به نفع ایرانیان تمام می‌شود خود را طرفدار ایرانی‌ها بدانند و حتی کمک کرده و منافع و اعتبار و وجهه بین‌المللی‌شان به خطر نیافتد در آبان نشریه لبنانی الشراع به نقل از نزدیکان آیت‌الله منتظری نوشتن مک فارلین معاون وزیر امور خارجه امسال دو بار برای پیشنهاد اسلحه به تهران سفر کرده است ولی امام با بصیرت سیاسی که داشت هرگز به آمریکایی‌های ریاکار اعتماد نداشت و حاضر به ارتباط با کشور آمریکا نشد و دست‌خالی برگشتند آمریکایی‌ها باز کوشیدند با ایرانی‌ها ارتباط برقرار کنند و این بار سراغ برادرزاده آقای هاشمی در بلژیک رفتند و این ارتباطات ادامه داشت و در آبان ۶۵ که طرف آمریکایی انجیلی به امضای ریگان برای جلب اعتماد ایرانی‌ها هدیه آوردند و ۳ روز بعد الشراع دیدار ایرانیان با مک فارلین از تهران را منتشر کرد (آنتونی کردزن، ۱۳۹۰: ۶۱) انتقادات تندی در ایران من جمله انجمن اسلامی کشور و دفتر تحکیم وحدت بیانیه‌ای تند و مفصلی دادند که می‌رفت به بحران تبدیل شود (حمیدی و هاشمی، ۱۳۸۷) که با سخنرانی امام در آبان ۶۵ و روز ۱۷ ربیع‌الاول ۱۴۰۷ ق آمریکایی‌ها را رسوا کرد اینکه مقامات آمریکایی، قاچاقی و با مدارک جعلی به ایران آمده‌اند و ایرانی‌ها آن‌ها را در محلی مجبوس کرده‌اند و کارهایشان را زیر نظر گرفته‌اند و فرمودند امروز معلوم شد با عجز و ناله در پیشگاه این ملت آمده‌اند و می‌خواهند که رابطه برقرار کنند و می‌خواهند عذر تقصیر بخواهند و ملت ما قبول نمی‌کند این مسئله بزرگی است که دنیا را منفرج کرده و کاخ سفید را به عزا نشانده است و باید بنشانند (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۲۰: ۱۵۹ - ۱۶۰) بنابراین امام تمام پیشنهادهای داخلی و خارجی برای اتمام جنگ را رد کرد. رزمندگان خود را برای عملیات سرنوشت‌ساز و بزرگی در زمستان ۶۵ آماده می‌کردند که البته قبل از آن عراق حملاتی غیراستراتژیک را شروع کرده بود که به دفاع متحرک مشهور شد و توانست شهر مهران را اشغال کند ولی باز با پیام همیشه مؤثر امام مبنی بر آزادسازی مهران رزمندگان در عملیات کربلای ۱ برای برآوردن خواسته امام توانستند دو روزه مهران را آزاد کنند و شعار معروف رزمندگان بعد از آزادی مهران این شد «مهران آزاد شد دل امام شاد شد» (رزاق زاده، ۱۳۸۰: ۱۰۸) کمی بعد در عملیات محدود رزمندگان ایرانی در عملیات کربلای ۳ اسکله البکر و العمیه را فتح کردند و عملیات بزرگ و سرنوشت‌ساز که رزمندگان ایرانی انتظارش را می‌کشیدند به نام عملیات کربلای ۴ و ۵ در زمستان ۱۳۶۵ فرارسید ولی عملیات سرنوشت‌ساز که وعده داده بودند نشد عملیات کربلای ۴ با امید بسیار آغاز شد ولی پس از ۲۴ ساعت متوقف

گردید گویا عملیات لو رفته بود عدنان خیرالله وزیر جنگ عراق رسماً از آمریکا به خاطر کمک‌های اطلاعاتی که داده بود تشکر کرد بعدها وفیق السامرای رئیس اطلاعات عراق در کتابش نوشته بود ما را از زمان دقیق حمله ایران باخبر کرده بودند وگرنه ایرانی‌ها تا قلب بصره پیش می‌رفتند (درودیان، ۱۳۸۲: ۲۰۰) ولی عملیات کربلای ۵ موفق بود؛ به‌طوری‌که در منطقه عملیاتی شرق بصره تأسیسات پتروشیمی بصره در دید و تیررس رزمده‌های ایرانی قرار گرفت و در میانه عملیات کربلای ۵ که اوج آتش بود فرمانده سپاه در طی نامه‌ای از امام خواستند تجهیزات و نیازهای ضروری‌شان را از ارتش فراهم کند و امام در نامه‌ای به رئیس‌جمهور و رئیس مجلس نوشت «برای رساندن مایحتاج رزمندگان جان‌برکف کربلای ۵ سریعاً اقدام شود» (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۱۹۴: ۲۰۰) و اقدام شد ولی تا دویزنده نیروهای مسلح جابجایی تجهیزات انجام بگیرد چندان به کار عملیات کربلای ۵ نیامد (محمدی، بی‌تا: ۵۶) خاویر پرز دبیر کل این سازمان گفت نظر آمریکایی‌ها بر پایان جنگ این هست که اولاً عراق به‌خوبی مقاومت کند ثانیاً جنگ برای ایرانی‌ها رنج‌آور شود ثالثاً تحویل سلاح به ایران کاهش یابد رابعاً فشار بین‌المللی در ابعاد وسیعی به ایران وارد شود (زاهدی، ۱۳۸۲: ۲۹۹ - ۳۲۰) ولی امام راضی به آتش‌بس نبود پس از آن عراق جنگ شهرها را بیشتر کرد و خبرگزاری فرانسه گفت رژیم عراق که برای مهار حمله ایران در چند کیلومتری بصره گرفتار دشواری‌های فراوان شده، تصمیم گرفت این شکست را با حملات هوایی علیه شهرهای ایران جبران کند.

۲-۱-۷ باغیان در سال ۶۶ و رهنمودهای امام

از حوادث مهم این سال که برخی مستقیم و برخی باعث شد تا نبرد با باغیان را تحت‌الشعاع قرار داد عبارتند از ۱. کشتار حاجیان ایرانی ۲. جنگ نفت‌کش‌ها در خلیج‌فارس ۳. عملیات والفجر ۱۰. مرداد ۱۳۶۶ کشتار حاجیان ایرانی در مراسم حج و برائت از مشرکین روی داد و امام جنایات آن‌ها را بالاتر از عراقی‌ها و آمریکایی‌ها و اسرائیلی‌ها دانست و فرمود اگر روزی از این‌ها بگذریم از شما نمی‌گذریم و فرمود...حقاً که این وارثان ابوسفیان و ابولهب و این رهروان راه یزید روی آنان و اسلاف ایشان را سفید کرده‌اند (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۲۰: ۳۵۰) از سویی در خلیج‌فارس جنگ نفت‌کش‌ها شروع شد هر دوی این حوادث جنگ را تحت‌الشعاع خود قرار داد و در زمستان سال ۱۳۶۶ برخلاف سال‌های گذشته خبری از عملیات بزرگ زمستانی ایران در جبهه جنوب نبود. ایرانی‌ها نیروهایشان را به جبهه شمال‌غرب بردند تا عملیات تهاجمی‌شان را در آن جبهه ادامه

دهند. تغییر جبهه هرچند روزنه‌ای به سوی پیروزی‌های جدید باز کرد و در عملیات والفجر ۱۰ ایرانی‌ها توانستند حلبچه را فتح کنند اما برخی فرماندهان به شدت نگران خلوت شدن جبهه جنوب و حمله عراق برای بازپس‌گیری مناطق فتح شده به‌ویژه فاو بود (شیرعلی نیا، ۱۳۹۳: ۳۹۸) درحالی‌که عراق ۱۲ لشکر آماده حمله کرده بود در ایران انتخابات مجلس سوم مهم‌ترین اتفاق کشور بود که ذهن بسیاری از فرماندهان و رزمندگان را هم متوجه خودش کرده بود حتی تلویزیون ایران آرای مجلس را اعلام کرده بود و تعداد آرای شهر فاو را هم اعلام کرده بود و دشمن می‌توانست بفهمد ایرانی‌ها دقیقاً چه تعداد نیرو در فاو دارند (شیرعلی نیا، ۱۳۹۳: ۴۰۸).

۲-۱-۸ باغیان در سال ۶۷ و رهنمودهای امام

پذیرش قطع‌نامه ۵۹۸ سازمان ملل متحد و عملیات مرصاد از حوادث مهم این سال در رابطه با باغیان و رهنمودهای امام به شمار می‌آید.

بهار ۶۷ یکی از تلخ‌ترین سال‌های جنگ شد و در ۲۴ فروردین سال ۶۷ در هیاهوی بحث‌های انتخاباتی در ایران ارتش صدام به جنوب حمله کرده و توانست فاو را پس بگیرد در ۸ خرداد عراق شلمچه را هم پس گرفت و در ۴ تیر ارتش عراق جزایر مجنون را گرفت امام به احمد خمینی گفته بود مسئله‌ای نیست جایی را شما گرفته‌اید و آن‌ها پس گرفته‌اند... اغلب مسئولان سیاسی و اقتصادی و تعدادی از فرماندهان ارشد جنگ، به نتیجه رسیدند که با پذیرش قطع‌نامه ۵۹۸ به جنگ خاتمه بدهند و پس از جلسه‌ای بین امام و مسئولان، برای پذیرش قطع‌نامه شد امام فرمودند هر چه یال و کویال دشمن بیشتر می‌شود در عمل ضعیف‌تر می‌شوند مگر در فتح خرمشهر چقدر نیرو داشتید و امام با اشاره به اختلاف سپاه و ارتش گفت رمز قوت آن روز همدلی و هماهنگی و دلیل ضعف امروز ناهماهنگی و عدم انسجام نیروهاست (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۸: ۱۹۶) به آقای هاشمی گفته بود از مردم مالیات بگیرید و هاشمی گفت قبلاً این کار را کرده‌ایم و هاشمی به امام می‌گفت مردم به جبهه‌ها نمی‌آیند امام پاسخ داده بود حکم جهاد می‌دهم هاشمی باز گفته بود ارز برای خرید تجهیزات نداریم امام گفته بود نفت را پیش‌فروش کنید (علایی، ۱۳۹۱، جلد ۲: ۴۴۶) در ۲۱ تیر ۱۳۶۷ عراق بااستعداد ۱۱ لشکر این بار به خاک ایران حمله کرد و منطقه وسیعی در غرب عین خوش، موسیان و جنوب دهلران سپس در ادامه عملیات تمام شهر دهلران را به تصرف خود درآورد و ایران منطقه حلبچه را که در عملیات شمال غرب گرفته بود تخلیه کرد تا در حمله عراق تلفات ندهند (خرم دره، فصل‌نامه نگین ایران، شماره ۲: ۲۳ - ۳۸)؛ بنابراین مسئولان امام را

به پذیرش قطع‌نامه متقاعد کردند و امام از آن به جام زهر تعبیر کرد و در نتیجه ۲۷ تیر اخبار ساعت ۱۴ پخش شد که ایران پذیرش قطع‌نامه را پذیرفت. عراق گفت این پذیرش نیست بلکه پذیرش قطع‌نامه تاکتیکی است تا ما غافل شویم و به ما حمله کنند امام در ۳۱ تیر نامه‌ای به محسن رضایی فرمانده سپاه نوشت ما در چهارچوب قطع‌نامه به صلحی پایدار فکر می‌کنیم و این به هیچ وجه تاکتیکی نیست ولی سلحشوران ارتش اسلام خود را آماده بکنند که اگر دشمن دست به حملاتی زد جواب مناسبی به آن بدهند (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۱۲۱: ۲۱) در ۴ مرداد ۱۳۶۷ منافقین از مرز خسروی گذشتند و در پناه ارتش عراق تا سرپل ذهاب پیش رفتند و پیشروی منافقین آن قدر زیاد بود که نیروهای جبهه جنوب هم به کرمانشاه اعزام شدند و رزمندگان ایرانی آن‌ها را محاصره کردند و در جاده کرمانشاه-اسلام آباد تعقیب کردند و بالگردهای هوانیروز ستون مهاجمان را بمباران و متلاشی کرد و قبل از شب که سازمان رزم منافقین از هم پاشید و محور قصر شیرین-سرپل ذهاب و کزنه-اسلام آباد که جاده پیروزی‌شان بود محور نابودی‌شان شد (شهبانی، فصل‌نامه نگین ایران، شماره ۱۷: ۱۰۰) و این عملیات تحت عنوان عملیات مرصاد نام‌گذاری شد. رئیس‌جمهور آیت‌الله خامنه‌ای با وضعیت و روحیه خوبی که در رزمندگان دید پیشنهاد دادند به نیروها اجازه عملیات بدهیم ولی امام در پاسخ گفته بود به هیچ وجه به خاک عراق حمله نکنید حتی گلوله‌ای به طرف آن‌ها شلیک نکنید اگر آن‌ها حمله کرده و زمینی را تصرف کردند شما هم حمله کنید من اعلام کرده‌ام که قبول قطع‌نامه تاکتیکی نیست حمله نقض آن است قبل و بعد آتش‌بس ندارد (مختاری، ۱۳۸۵: ۲۴) و صدام شرط گذاشته بود قبل از آتش‌بس مسئولان کشور همدیگر را ببینند که ایرانی‌ها نپذیرفتند و شرط را برداشت و در ۱۵ مرداد صدام آتش‌بس را پذیرفت. مذاکرات دیپلماتیک ایران و عراق نتیجه‌ای نداشت و ایرانی‌ها بر بند یک قطع‌نامه تأکید داشتند که عراق باید از مناطق اشغالی ایران مانند نفت شهر عقب‌نشینی کند ولی عراقی‌ها می‌گفتند اول مذاکره بعد عقب‌نشینی. بعدها در اردیبهشت ۱۳۶۹ صدام نامه مستقیم به آیت‌الله خامنه‌ای نوشت که دیدار مستقیم داشته باشیم که رد شد ولی ناگهان در مرداد اردیبهشت عراق به کویت حمله کرد و یک‌روزه آن را اشغال کرد عراق تحت فشار جهانی شورای امنیت و نگران از تحریک‌های ایرانی‌ها برای ضربه زدن به او نامه‌ای نوشت و تمام حرف‌هایش را پس گرفت و قرارداد الجزایر را پذیرفت و گفت از خاک ایران عقب‌نشینی می‌کند و اسرا را مبادله می‌کند و عراق فوراً نیروهای خود را از ایران به مرزهای تعیین شده براساس توافق‌نامه الجزایر کشاند و قراردادی به نظر می‌رسید عملاً قبول

کرده است تصمیم عراق بازتاب گسترده داشت که شکست صدام و پیروزی جمهوری اسلامی ارزیابی شد (الکواری، ۱۳۸۹: ۳۹۲) و اسرای ایران هم از مرز پشت سرهم گروه‌گروه آمدند تا تمام شد. بالاخره امام (رحمت‌الله‌علیه) که از رژیم بعث عراق طبق آیه ۹ سوره حجرات به متعدی و تجاوز یادکرد و از مسلمین جهان دعوت کرد تا با متجاوز مقابله کنند ولی هیچ‌کدام از کشورهای اسلامی به یاری ایران نشتافتند و امام ره با استعانت از آموزه‌های اسلامی که از سرچشمه وحی نشئت می‌گیرند در طول ۸ توانست با رزمندگان جان‌برکف و نیروهای مردمی دست متجاوزان را از کشور جمهوری اسلامی ایران کوتاه کند.

۳-۱-۹ اقدامات دیگر امام خمینی ره قبل و بعد از جنگ تحمیلی برای مقابله با باغیان

علاوه بر پیام‌ها و رهنمودهایی که امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) در طول جنگ تحمیلی بخصوص در عملیات مختلف جنگی اتخاذ کردند؛ راهکارها و اقدامات مهم دیگری نیز هستند که قبل و پس از شروع جنگ تحمیلی می‌باشند که توسط امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) برای دفع تجاوز و مقابله با باغیان اتخاذ شد می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: فرمان تشکیل کمیته‌های انقلاب در مساجد در ۲۳ بهمن ۱۳۵۷ که نقشی مهم در عملیات کربلای ۴ و ۵ عملیات مرصاد داشتند؛ حفظ و عدم انحلال ارتش با اعلام کردن ۲۹ فروردین ۱۳۵۸ به‌عنوان روز ارتش که مجاهدین خلق درصدد انحلال آن بودند و فرمان تشکیل جهاد سازندگی در ۲۷ خرداد ۱۳۵۸ که امام بر نقش جهاد سازندگی بر تسریع پیروزی‌های رزمندگان اشاره می‌کند، فرمان تشکیل بسیج مستضعفین در ۳ آذر ۱۳۵۸ و تأکید بر ارتش ۲۰ میلیونی، فرماندهی کل قوا و اقداماتی نظیر فرمان تشکیل شورای عالی دفاع و عزل و نصب فرماندهان نیروهای مسلح، ایجاد وحدت بین ارتش و سپاه پاسداران، حکم تشکیل نیروهای سه‌گانه سپاه در سال ۶۴ که پس‌ازاین فرمان رزمندگان توانستند در عملیات والفجر ۸ فاو را فتح کنند و تأسیس شورای عالی پشتیبانی جنگ و بالاخره پیام‌های سرنوشت‌سازی که در عملیات مختلف جنگ می‌داد و در تعیین پیروزی یا شکست تأثیر مهمی داشت. (امام خمینی، ۱۳۸۵، جلد ۶: ۱۲۸ و ۱۲۹؛ جلد ۷: ۲۰، جلد ۱۱: ۱۱، ۱۲۱، جلد ۱۶: ۳۳۸، جلد ۱۴: ۱۴ و ۲۰ و ۲۱، جلد ۱۵: ۳۰۸) و (حاضری، ۱۳۸۵: ۱۸۳).

نتیجه‌گیری

جنگ تحمیلی بین جمهوری اسلامی و رژیم بعث عراق به‌عنوان جرم بغی محسوب می‌شود به‌طوری‌که امام خمینی ره مکرراً تجاوز رژیم بعث عراق را بغی معرفی می‌کند و مستند فقهی این

جرم آیه ۹ سوره حجرات می باشد که خداوند در این آیه می فرماید: و اگر دودسته از مؤمنان با یکدیگر به جنگ برخاستند، بین آنان اصلاح برقرار کنید، پس اگر یک دسته بر دیگری تجاوز نمود، با گروه تجاوزگر بجنگید تا به امر خدا بازگردد، پس اگر بازگشت، بین آن دو به عدل اصلاح برقرار کنید و عدالت گستر باشید که خداوند عدالت گستران را دوست دارد.

در فقه اسلامی حکم این جرم در مذاهب اسلامی غالباً با مجازات سختی همراه هست و با آن قاطعانه برخورد می شود به طوری که در مورد جرم بغی در ابتدا با مذاکره و ارشاد همراه هست و در صورت عدم تأثیر به جنگ با باغیان پرداخته می شود ولی در اینکه دارای تشکیلات و رهبر باشند یا نباشند در برخورد با زخمی ها و فراریان و اسرای باغیان حکم متفاوتی صادر می شود این جرم جز جرائم علیه امنیت و آسایش عمومی نیز محسوب می شود و از طرفی نیز جرم سازمان یافته می باشد هر چند جرم سازمان یافته تعریف صریح و مشخصی ندارد و با توجه به ویژگی هایی که دارد برخی از آن ها جز ویژگی های ذاتی و الزامی محسوب شده و عبارتند از فعالیت مجرمانه و گروهی بودن و استمرار زمانی و انگیزه مادی و سیاسی فلذا برای اینکه جرمی سازمان یافته باشد باید این ویژگی های را داشته باشد.

راهکارها و رهنمودهای امام خمینی (رحمت الله علیه) در مقابله با این جرم ابتدا امام طبق استناد کتاب قرآن، کشورهای اسلامی را به دفع تجاوز باغیان فرامی خواند که مساعدت نمی شود از اقدامات مهمی که امام ره توانست دست متجاوزان را کوتاه کند علاوه بر فرماندهی کل قوا، جلوگیری از انحلال ارتش و تشکیل سپاه پاسداران و بسیج مستضعفین و تشکیل شورای عالی دفاع قبل از جنگ، ایجاد وحدت بین ارتش و سپاه پاسداران، حکم تشکیل نیروهای سه گانه سپاه و تأسیس شورای عالی پشتیبانی جنگ و بالاخره پیام های سرنوشت سازی که در عملیات مختلف جنگ می داد و در تعیین پیروزی یا شکست تأثیر مهمی داشت.

منابع

- ابن قدامه، ابو محمد عبدالله بن احمد بن محمد بن قدامه (۱۳۸۸ ه ق). مغنی، بیروت: عالم الکتب.
- احمدوند، محسن (۱۳۸۷). جرائم امنیتی در فقه، ج ۱، تهران: معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی دفتر گسترش تولید علم.
- اردستانی، حسین (۱۳۷۹). تنبیه متجاوز، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- امام خمینی، سیدروح الله (۱۳۸۵). صحیفه امام (دوره ۲۲ جلدی)، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه).
- بهزاد، حسین (۱۳۹۲). به روایت همت، تهران: نشر صاعقه.
- پری، مارک (۱۳۸۷). کسوف غلام‌حسین صالح یار، تهران: اطلاعات.
- جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی، (۱۴۲۶ ق). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل‌بیت (علیهم‌السلام)، ۳ جلد، قم: مؤسسه دایرةالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بیت (علیهم‌السلام)
- جمعی از محققان در پژوهشگاه تحقیقات اسلامی (۱۴۲۹ ق). فرهنگ موضوعی جهاد و دفاع، در یک جلد، قم: انتشارات زمزم هدایت.
- جمعی از مؤلفان، مجله فقه اهل‌بیت (علیهم‌السلام) (فارسی)، (بی‌تا). جلد ۲۲ و جلد ۲۶، قم: مؤسسه دایرةالمعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بیت (علیهم‌السلام).
- جوانمرد، بهروز (۱۳۹۶). جرائم سازمان‌یافته فراملی، جلد ۲، تهران: انتشارات جاودانه جنگل.
- حاضری، مهدی (۱۳۸۵). امام خمینی و نهادهای انقلاب اسلامی (تبیان آثار موضوعی دفتر سی و هشتم)، تهران: نشر عروج.
- حلی، محقق، نجم الدین (۱۴۰۸ ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، جلد ۱ و ۴، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- حمیدی، حبیب‌الله، هاشمی، هاشمی، محسن (۱۳۸۷). ماجرای مک فارلین، تهران: دفتر نشر معارف انقلاب اسلامی.
- درویدیان، محمد (۱۳۷۹) آغاز تا پایان جنگ، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- رجایی، غلامعلی (۱۳۸۸) برداشت‌هایی از سیره امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه)، جلد ۴، رهبری، قم: عروج.
- رزاق زاده، امیر (۱۳۸۰) اطلس ایلام در جنگ، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- رضایی، محسن (۱۳۹۰) بررسی عملیات والفجر ۸ در گفتگو با راویان جنگ تحمیلی، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- زاهدی، حمیدرضا (۱۳۸۲) برگرفته و خلاصه شده کتاب به‌سوی صلح خاور پرز دکوئبار، تهران
- زنجانی، عباس علی عمید (۱۴۲۱ ه ق)، فقه سیاسی (عمید)، جلد ۱ و ۳، تهران، انتشارات امیرکبیر
- سلیمی، صادق (۱۳۹۱). جنایت سازمان‌یافته فراملی، تهران: انتشارات جنگل جاودانه.

- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن محمد بن عثمان (۲۰۰۱ م). الدرالمثور فی التفسیر بالمأثور، بیروت: داراحیاء التراث العربی، جلد ۷.
- شهبانی، ناصر (بی‌تا). «عملیات فروغ جاویدان»، فصل‌نامه نگین ایران، شماره ۱۷
- شمس‌ناتری، محمد ابراهیم (۱۳۸۰). بررسی سیاست کیفری ایران در قبال جرائم سازمان‌یافته با رویکرد به حقوق جزای بین‌المللی، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
- شوشتری، سید محمدحسن مرعشی (۱۴۲۷). دیدگاه‌های نو در حقوق، دو جلد، تهران: نشر میزان.
- شیرعلی‌نیا، جعفر (۱۳۹۳). دایرة‌المعارف مصور تاریخ زندگی امام خمینی، تهران: نشر سایان.
- شیرعلی‌نیا، جعفر (۱۳۹۴). روایتی از زندگی و زمانه حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای، تهران: نشر سایان.
- صیفی‌کار، محسن (۱۳۸۶). ده متری چشمان کمین، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- طوسی، ابوجعفر، محمد بن حسن، (۱۴۰۷ ه.ق). الخلاف، جلد ۵ و ۶، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عارفی، سیدحسن (۱۳۸۵). طیب دل‌ها، تهران: عروج.
- عاملی، حرّ، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ه.ق). وسائل الشیعه، جلد ۱۵ و جلد ۲۸ قم: مؤسسه اهل بیت (علیهم‌السلام).
- علیایی، حسین (۱۳۹۱). روند جنگ ایران و عراق، تهران: مرزوبوم.
- عوده، عبدالقادر (۱۴۱۳ ق). التشریح الجنایی الاسلامی، ج ۱ و ۲ بیروت: موسسه الرساله الطبعة الثانی عشر.
- قرشی، سید علی‌اکبر (۱۴۱۲ ه.ق). قاموس قرآن، ۷ جلد، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- کاظمی، محسن (۱۳۸۹). یادداشت‌های سفر شهید صیاد شیرازی، تهران: سوره مهر.
- کردزمن، آنتونی (۱۳۹۰). حسین یکتا، درس‌های جنگ مدرن، تهران: مرزوبوم.
- الکوارى، حمدعبدالعزیز (۱۳۸۹). عملکرد شورای امنیت در جنگ ایران و عراق ترجمه محمدعلی عسگری، تهران: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس.
- کلینی، ابوجعفر، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی، جلد ۵، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- گیلانی، فومنی، محمدتقی بهجت (۱۴۲۶ ه.ق). جامع المسائل (بهجت)، جلد ۵، قم، دفتر معظم‌له.
- محمدی‌ری‌شهری، محمد (۱۳۸۸). خاطره‌های سیاسی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- مختاری‌اصفهانى، رضا (۱۳۸۵). خاطرات محمدرضا پیشگاهی فرد، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). سیری در سیره ائمه اطهار، تهران: انتشارات صدرا.
- موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (۱۳۸۳) دلیل آفتاب (خاطرات یادگار امام احمد خمینی).
- موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (۱۳۸۷). عصر جهاد دوران خدمت.
- موسوی اردبیلی، عبدالکریم (۱۳۸۴). غایله اسفند، تهران: قوه قضاییه جمهوری اسلامی ایران.

- مؤمن زاده، رضا (۱۳۸۶). «ملاحظات و پیامدهای انتشار یک سند تاریخی (نامه‌ای تاریخی امام درباره پذیرش قطع‌نامه ۵۹۸)»، فصل‌نامه نگین ایران، شماره ۲۱.
- نجفی، صاحب‌الجواهر، محمدحسن (۱۴۰۴ ه.ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، جلد ۲۱ و ۴۱، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- هاشمی رفسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۸۱). پس از بحران، قم: دفتر نشر معارف انقلاب.
- هاشمی رفسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۸۸). انقلاب در بحران، قم: دفتر نشر معارف انقلاب.
- یزدی، سید مصطفی محقق داماد (۱۴۰۶ ه.ق). قواعد فقه (محقق داماد)، ۴ جلد، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی.